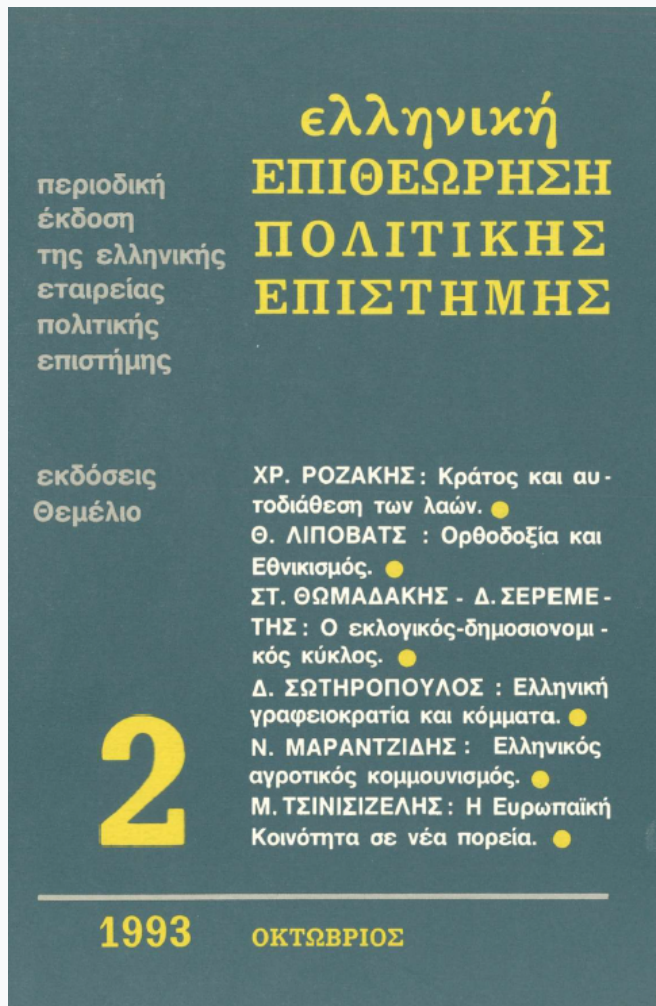

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 2, Αρ. 2 (1993)

Η νέα πορεία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας — Βιβλιογραφικό δοκίμιο

Μιχάλης Τσινισιζέλης

doi: [10.12681/hpsa.15318](https://doi.org/10.12681/hpsa.15318)

Copyright © 2017, Μιχάλης Τσινισιζέλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσινισιζέλης Μ. (2017). Η νέα πορεία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας — Βιβλιογραφικό δοκίμιο. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2(2), 125–140. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15318>

Η ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ. *Βιβλιογραφικό Δοκίμιο*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση από τις στήλες της *Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* δύο νέων εκδόσεων σχετικών με την εξέλιξη του φαινομένου της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Πρόκειται για δύο πρόσφατες σχετικά εκδόσεις, οι οποίες, κατά την άποψή μου, παρουσιάζουν ενδιαφέρον όχι μόνο για εκείνους από εμάς που ασχολούνται με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις αλλά και όσους θεραπεύουν άλλους κλάδους της πολιτικής επιστήμης ή/και τις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Ακριβώς λόγω του πιθανού γενικότερου ενδιαφέροντός τους επιλέχθηκαν για παρουσίαση μαζί με ορισμένα σχόλια για τα ζητήματα τα οποία τίθενται στα βιβλία αυτά.

Η συνεχής και ταχύτατη εξέλιξη του Ευρωπαϊκού Συστήματος Συνεργασίας κατά τα τελευταία μόλις χρόνια έχει δημιουργήσει ένα είδος ευχάριστου πανικού στη σχετική ακαδημαϊκή κοινότητα στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Οι συνταρακτικές αλλαγές σε ολόκληρη τη γηραιά ήπειρο ανέσυραν στην επιφάνεια δόγματα και θεωρητικά σχήματα τα οποία είτε είχαν ξεπεραστεί ή εγκαταλειφθεί λόγω της μεταπολεμικής πραγματικότητας είτε είχαν απλώς απορριφθεί ως ανεδαφικά κατά τις σχετικές συζητήσεις.

Η νέα κατάσταση που διαμορφώνεται στην Ευρώπη, για μεν τους αισιόδοξους, απειλεί να καταρρακώσει τα θεμέλια του εθνικού κράτους, για δε τους απαισιόδοξους, να διατηρήσει και να αναζωογονήσει το εθνικό κράτος. Επανέρχεται δηλαδή στην ημερήσια διάταξη της έρευνας η γόνιμη θεωρητική συζήτηση των δεκαετιών του '50 και του '60, αν και σε προφανώς διαφοροποιημένη μορφή. Για την πληρέστερη, βεβαίως, κατανόηση της νέας τροπής της θεωρητικής οικοδόμησης στη διεθνή βιβλιογραφία μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, αλλά πριν —αξιίζει να σημειωθεί— από

τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (την «*unseen Treaty*») όπως χαρακτηριστικά την ονόμασαν οι Βρετανοί) απαιτείται μια σχετικά καλή γνώση της έως σήμερα θεωρητικής συζήτησης.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, το Ευρωπαϊκό Σύστημα Συνεργασίας έχει περάσει σε μια νέα, δυναμική όσο και ελλειδοφόρα, φάση. Πράγματι, όταν ο Λόρδος Cockfield κατέθετε το 1985 τη «Λευκή Βίβλο» για την ολοκλήρωση της Εσωτερικής Αγοράς, ενός προγράμματος το οποίο στόχευε στην κατάργηση των μη δασμολογικών εμποδίων στο ενδοευρωπαϊκό εμπόριο, λίγοι ήταν σε θέση να προβλέψουν όχι μόνο την επιτυχία του «προγράμματος 1992» αλλά, κυρίως, τις επιπτώσεις του για το μέλλον του ΕΣΣ. Ως επιστέγασμα αυτής της ανάκαμψης του ΕΣΣ, οι δίδυμες διακυβερνητικές συνδιασκέψεις του 1990-1991 για την ΟΝΕ και την Πολιτική Ένωση κατέληξαν το Δεκέμβριο του 1991 στην υπογραφή της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αν και οι γνώμες φαίνεται ότι διίστανται, κατά τη γνώμη μου η πρόσφατη ιστορία του ΕΣΣ αποτελεί θρίαμβο του νεολειτουργισμού, ιδιαίτερος εάν αναλογιστεί κανείς την επιρροή των υπερεθνικών θεσμών και κυρίως της Επιτροπής των Ε.Κ. σε αυτές τις εξελίξεις! Η άποψη αυτή φαίνεται ότι ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τη διαπίστωση ότι ο ρόλος των μη κυβερνητικών παραγόντων και κυρίως των οργανωμένων βιομηχανικών συμφερόντων υπήρξε καθοριστικός, αν και αργότερα άρχισαν να επικρατούν αμφιβολίες.¹ Εν πάση περιπτώσει, το συμπέρασμα του *Economist* ότι οι Ε.Κ. ήταν «*capax imperii nihil imperasset*» (ικανή προς εξουσία μέχρις ότου προσπάθησε να την εξασκήσει)² κατά πάσα πιθανότητα διαψεύδεται από την πραγματικότητα, παρά τα όποια εμπόδια, μικρά ή μεγάλα, συναντά η επικύρωση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η επικύρωση και θέση σε ισχύ της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (ΕΕΠ), εκτός της σημαντικής ψυχολογικής επίπτωσής της στις εμπλεκόμενες ηγετικές ομάδες —ίσως αυτή να είναι η πιο σημαντική επίπτωση της ΕΕΠ—, συνέβαλε επίσης στην αναζωογόνηση της διεθνούς βιβλιογραφίας γύρω από τα ευρωπαϊκά θέματα τόσο στην Ευρώπη όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αποφασιστικής σημασίας σε αυτή την εξέλιξη υπήρξε και το ευρωπαϊκό *annus mi-*

1. Βλ. για παράδειγμα «A survey of Business in Europe», *The Economist*, 8 Ιουνίου 1991, survey pages 1-27.

2. *The Economist*, 20 Ματίου 1982. Αναφέρεται επίσης στους R. Keohane - S. Hoffman, όπως στο ζείμενο σ. 3.

rabilis του 1989, που σε συνδυασμό με τις εξελίξεις μέσα στην Ε.Κ., έστρεψε το κέντρο βάρους των εξελίξεων αποφασιστικά στη συζήτηση γύρω από το μέλλον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.³

ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ: S. Hoffmann - R. Keohane (επιμ.), *The New European Community. Decisionmaking and Institutional Change*, Westview, 1991, 205 σελ.

Οι Stanley Hoffmann και Robert Keohane (1991) ήταν συνεπιμελητές αυτού του συλλογικού τόμου. Ο τόμος αυτός επικεντρώνει την προσοχή του στο θεσμικό πλαίσιο το οποίο διαμόρφωσε η ΕΕΠ καθώς και στη θεωρητική ανάλυση της δυναμικής αυτού του πλαισίου. Από την άποψη αυτή ο τόμος αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης σειράς νέων εκδόσεων, κοινό χαρακτηριστικό των οποίων, σε αντίθεση με πολλές ανάλογες ελληνικές, είναι η αναζήτηση θεωρητικών επεξηγήσεων της εξέλιξης του ΕΣΣ. Εξετάζονται λεπτομερώς οι θεσμοί και η λειτουργία τους μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη —ΕΕΠ— (αν και σε αρκετές περιπτώσεις η ανάλυση είναι μάλλον συνηθισμένη), ενώ ορισμένα κεφάλαια παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την εξέλιξη της θεωρίας της περιφερειακής ενοποίησης.⁴ Θα ήθελα σύντομα να αναφερθώ σε αυτά τα κεφάλαια του βιβλίου, καθώς και να καταθέσω ορισμένες σκέψεις με αφορμή τα περιεχόμενα των κεφαλαίων αυτών.

Οι Hoffmann και Keohane συνέγραψαν το εισαγωγικό κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Θεσμική εξέλιξη στην Ευρώπη κατά τη δεκαετία του '80». Το κεφάλαιο αυτό είναι ενδιαφέρον από πολλές απόψεις. Σε ένα βαθμό η διαπιστωμένη ευρωαισιοδοξία μετά την ΕΕΠ αποτελεί απάντηση στην απαισιοδοξία του Paul Taylor (1983),⁵ όπως αυτή εκφράστηκε στο έργο του *Τα όρια της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*. Πράγματι, θα θεωρούσε κανείς ότι το έργο του Taylor εκφράζει και είναι σαφώς επηρεασμένο από τη διάχυτη

3. Βλ. τον πολύ ενδιαφέροντα σχετικό τόμο σε επιμέλεια Harry Brandon, *In Search of a New World Order. The Future of US-EEC Relations*, The Brookings Institution, 1992.

4. Επιμένω στη χρησιμοποίηση του όρου «ενοποίηση» αντί «ολοκλήρωση», επειδή ως έννοια στα ελληνικά είναι λιγότερο ντετερμινιστική και άρα πιο χρήσιμη για την περιγραφή της τάσης εξέλιξης του συγκεκριμένου συστήματος κρατών.

5. P. Taylor, *The Limits of European Integration*, Croom Helm, 1983.

ευρωπαϊσιοδοξία των αρχών της δεκαετίας του '80. Αυτή είναι μια σημαντική παράμετρος, η οποία χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό τις προσπάθειες θεωρητικών κατασκευών στη διεθνή βιβλιογραφία, ότι δηλαδή οι συγγραφείς τείνουν να εντυπωσιάζονται από την περιορρέουσα ατιμόσφαιρα της περιόδου της συγγραφής των έργων τους. Το κεφάλαιο αυτό ξεφεύγει από αυτή την πρακτική και προσπαθεί μια διαχρονική αποτίμηση της πορείας της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, έστω και εκ των υστέρων, υπό το πρίσμα διαφορετικών θεωρητικών κατασκευών.

Το κεφάλαιο αυτό —αλλά και ολόκληρο το βιβλίο— στηρίζεται σε τρεις υποθέσεις.

α) Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν είναι ούτε ένας συνήθης διεθνής οργανισμός, ούτε ένα διεθνές καθεστώς,⁶ αλλά ούτε ακόμη ένα υπερκράτος εν τω γεννάσθαι. Είναι καλύτερο να το εξετάζουμε ως ένα *Δίκτυο κρατών* στο οποίο αθροίζονται οι επιμέρους κυριαρχίες τους («pooling of sovereignty» κατά τον Taylor).

β) Η πολιτική διαδικασία στην Ε.Κ. περιγράφεται ικανοποιητικά από τον όρο «υπερεθνικότητα» του E. Haas.⁷

γ) Αν και, τέλος, η εξέλιξη της Ε.Κ. ανέκαθεν βασιζόταν σε μια διαδοχή από διακυβερνητικές διαπραγματεύσεις και η ΕΕΠ (αλλά, οφείλω να προσθέσω, ούτε και η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση)⁸ δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα.

Οι Heinrich Siedentopf και Jaques Ziller (1988)⁹ πρότειναν ότι «οι κοινοτικοί θεσμοί και τα κράτη-μέλη δε δρουν αυτόνομα αλλά από κοινού» δηλ. το ΕΣΣ ιδωμένο από την παραδοσιακή εθνοκεντρική γωνία, με την εικόνα του διεθνούς συστήματος που μας κληρονόμησε η Γαλλική Επανάσταση, μοιάζει ιδιαίτερα ασθενές. Και τούτο διότι η κρατούσα άποψη στη διεθνή βιβλιογραφία θεωρεί ότι το ΕΣΣ είναι ένα «Δίκτυο κρατών» —μια παραλλαγή της θεωρίας του Διεθνούς Καθεστώτος— με την κοινωνιολογική (λει-

6. Παρά το πλήθος των συνεισφορών γύρω από το υπόδειγμα των Διεθνών Καθεστώτων, εξακολούθη να θεωρώ το έργο του S. Krasner (επιμ.), *International Regimes*, Ithaca Cornell, 1983, ως το πιο χρήσιμο για το ζήτημα αυτό.

7. Ο όρος αναλύεται στο έργο του E. Haas, *The Uniting of Europe. Political and Economic Forces*, Stanford University Press, 1958.

8. Όπως μαρτυρούν οι δίδυμες διακυβερνητικές συνδιασκέψεις του 1990-1991 για την ΟΝΕ και την Πολιτική Ένωση.

9. Βλ. inter alia H. Siedentopf - J. Ziller (επιμ.) (1988), «Making European Policies work: The implementation of Community legislation in the member states», τόμ. 1-2 SAGE.

τουργική) μάλιστα θεώρηση του όρου, δηλαδή «μια δικτυωτή μορφή οργάνωσης όπου τα διάφορα μέρη τα οποία την απαρτίζουν ορίζονται όχι από μόνα τους αλλά από τη μεταξύ τους σχέση»¹⁰ (βλ. παρακάτω).

Η Ε.Κ. είναι ένα σύστημα το οποίο δε χαρακτηρίζεται από μεταφορά κυριαρχίας, όπως θα επιθυμούσαν οι νεο-λειτουργιστές ή οι φεντεραλιστές, από το εθνικό στο υπερεθνικό επίπεδο, αλλά ένα σύστημα «συγκέντρωσης της κυριαρχίας» (pooling of sovereignty). Άρα η Ε.Κ. δε λειτουργεί ούτε ως πολιτική αγορά ούτε ως «ιεραρχία», αλλά ως δίκτυο κρατών με την ίδια μάλιστα έννοια με την οποία ο όρος «δίκτυο» χρησιμοποιείται στην εσωτερική πολιτική ανάλυση.¹¹

Οι συγγραφείς εξετάζουν τις τρεις κυριότερες υποθέσεις εργασίας, οι οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί προσπαθώντας να διερευνήσουν την αποτελεσματικότητα τους ως εξής:

Α. Η υπόθεση της «πολιτικής οικονομίας» αποτελεί μια από τις διαδοσόμενες προσεγγίσεις στην ανάλυση του ΕΣΣ. Στη δεκαετία του 1970, ιδιαιτέρως μετά την πρώτη διεύρυνση της Κοινότητας και τη σχεδόν ταυτόχρονη ενεργειακή κρίση, τα πολιτικά συστήματα των κρατών-μελών εμφάνισαν εσωστρεφείς «αποκλίσεις» από τους διακηρυγμένους στόχους του ΕΣΣ. Φαίνεται ότι η εσωστρεφής αυτή αντίδραση ενδυνάμωσε τη νεο-κορπορατιστική προδιάθεση των «εννέα» πολιτικών συστημάτων (με διαφορετικούς όμως ρυθμούς) και η οποία με τη σειρά της ενδυνάμωσε τις διακυβερνητικές τάσεις του ΕΣΣ. Στον οικονομικό τομέα ακολουθήθηκε η λεγόμενη πολιτική του «εθνικού πρωταθλητή», καθώς οι συγχωνεύσεις και οι συνεργασίες μεταξύ των εταιρειών περιορίστηκαν σε εθνικά πλαίσια με αποτέλεσμα να διακυβεύονται τα πλεονεκτήματα της τελωνειακής ένωσης καθώς κάθε μία εθνική αγορά προστατευόταν από ένα πυκνό πλέγμα μη δασμολογικών εμποδίων. Το σχέδιο «1992» οφείλεται στη συνειδητοποίηση των επιχειρηματικών (inter alia, «Στρογγυλό Τραπέζι» των 12 εταιρειών του Davignon) και γραφειοκρατικών elites (Επιτροπή των Ε.Κ.) ότι η μη εκμετάλλευση των δυναμικών οικονομικών κλίμακος προσφέρει ένα σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία. Όμως η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας δεν είναι ικανή από

10. Keohane-Hoffman, *εδώ*, σ. 130 επ.

11. Μ. Τουνισιζέλης, *Neo-corporatism and the Common Agricultural Policy*, ECPR, 1990.

μόνη της να εξηγήσει την ανάπτυξη των κοινοτικών θεσμών ούτε, ιδιαίτερα, τη χρονική στιγμή της εμφάνισης της ΕΕΠ. Όπως ορθώς παρατηρούν οι Keohane και Hoffmann, η ΕΕΠ θα μπορούσε να εμφανιστεί οποιαδήποτε άλλη χρονική στιγμή μετά το 1973!

Β. Η νεολειτουργική υπόθεση της λειτουργικής σύνδεσης (spill-over) έχει ευρύτατα χρησιμοποιηθεί στη βιβλιογραφία από τους εκπροσώπους της σχολής αυτής αν και δεν έχουν αποφευχθεί οι παρανοήσεις. Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς, ο Haas ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός στη διατύπωση του ορισμού της διαδικασίας της λειτουργικής σύνδεσης. Πάνω από όλα, έλεγε, η διαδικασία αυτή βασίζεται στη διαίρεση της Γερμανίας και δεν είναι αυτόματη ούτε βασίζεται αποκλειστικά στον «ενθουσιασμό» των ηγετικών ομάδων. Ο μηχανισμός λειτουργεί και όταν ακόμη δεν υφίσταται η απαραίτητη πολιτική διάθεση εκ μέρους τους. Σε ό,τι αφορά όμως τη διαίρεση της Γερμανίας, θα πρέπει άραγε να υποθέσουμε ότι ο μηχανισμός δε θα λειτουργήσει στο μέλλον; Οι συγγραφείς πάντως προτείνουν ότι ο μηχανισμός της λειτουργικής σύνδεσης από μόνος του δεν είναι ικανός να εξηγήσει ικανοποιητικά την εμφάνιση της ΕΕΠ. Κάθε εξήγηση της εμφάνισής της, λένε οι συγγραφείς, πρέπει να λάβει υπ' όψιν της τη διεύθυνση της Κοινότητας (επαναφορά ειδικής πλειοψηφίας), τη βούληση της Βρετανίας να δεσμεύσει τους εταίρους της στη διαδικασία της απορύθμισης (deregulation) καθώς και την αναγκαιότητα αντιμετώπισης του διεθνούς ανταγωνισμού στους τομείς της νέας τεχνολογίας.

Γ. Η υπόθεση της σύγκλισης/προτίμησης (preference/convergence hypothesis) των επιλογών των εθνικών κυβερνήσεων, παρά το γεγονός ότι οι υποθέσεις της πολιτικής οικονομίας και της λειτουργικής σύνδεσης (spill-over) περιέχουν αναμφιβόλως στοιχεία αλήθειας, συμπληρώνει την εξηγηματική ικανότητα των παραπάνω υποθέσεων. Θα πρότεινα ότι η υπόθεση της «σύγκλισης» βρίσκεται πολύ κοντά στη θεωρία των «Διεθνών καθεστώτων» και ιδιαίτερα κοντά στην παραλλαγή τους «του συνεργατικού φεντεραλισμού»¹² κατά το πρότυπο του γερμανικού πολιτικού συστήματος. Η εστίαση αυτής της υπόθεσης είναι στις διακυβερνητικές διαπραγματεύσεις, αλλά το πρόβλημά της είναι ότι δεν παίρνει υπ' όψιν της την Επιτροπή των Ε.Κ. και το ρόλο της στο σύστημα.

12. Βλ. για το ζήτημα αυτό S. Bulmer - W. Wessels, *The European Council: Decision Making in European Politics*, Macmilan, 1987.

Πράγματι, η Ε.Κ. είναι ένας πολύ πιο συγκεντρωτικός από οποιονδήποτε άλλο γνωστό στην ιστορία διεθνή οργανισμό, ο οποίος μάλιστα με την επικύρωση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση επεκτείνεται στη σφαίρα της «Υψηλής Πολιτικής», δηλ. εκείνην της εξωτερικής κυριαρχίας των κρατών-μελών. Μέσα σε διάστημα λίγων μόνο ετών, η συνδυασμένη επίθεση με την ΕΕΠ και τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση απειλούν την καρδιά της κυριαρχίας του εθνικού κράτους. Αιχμή του δόρατος εν προκειμένω αποτελεί η λεγόμενη αρχή της *επικουρικότητας* (subsidiarity). Αν και βεβαίως η εν λόγω αρχή δεν αφορά στα ζητήματα της Άμυνας και της Ασφάλειας, σε αντίθεση με την πραγματικότητα στις ήδη υπάρχουσες ομοσπονδίες, εν τούτοις η εφαρμογή της θα έχει σημαντικές συνέπειες στη λειτουργία του εθνικού κράτους στην Κοινότητα. Η εν λόγω αρχή εμφανίζεται στο άρθρο 3β της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (για ορισμένους συγγραφείς υπήρχε «εν υπνώσει» και στις ιδρυτικές συνθήκες, ενώ για άλλους εμφανίζεται μετά την ΕΕΠ — αναφορικά με την πολιτική για το περιβάλλον) και έχει ως εξής: *«Η Κοινότητα θα αναλαμβάνει δράση συμφώνως προς την αρχή της Επικουρικότητας μόνον εάν [...] η προτεινόμενη δράση δε θα είναι δυνατόν να επιτευχθεί ικανοποιητικά από τα κράτη-μέλη λόγω της κλίμακας ή των επιπτώσεών της, και ως εκ τούτου η προτεινόμενη δράση θα είναι δυνατόν να επιτευχθεί πιο αποτελεσματικά από την Κοινότητα».* Η αρχή της επικουρικότητας, οφείλω να επαναλάβω, ισχύει μόνο για ζητήματα «χαμηλής πολιτικής» (όσο και εάν η διάκριση μεταξύ θεμάτων υψηλής και χαμηλής πολιτικής στερείται ουσίας στην εποχή μας) και δε διαχέεται (ακόμη;) στη σφαίρα της υψηλής πολιτικής με την έννοια ότι η Ε.Κ. δεν αποτελεί τον μοναδικό «παίκτη» στον χώρο της εξωτερικής πολιτικής.

Η αρχή της επικουρικότητας αντλεί την ύπαρξή της από την παράδοση της ρωμαιοκαθολικής κοινωνικής φιλοσοφίας, όπως αυτή έκανε την εμφάνισή της με την περίφημη παπική εγκύκλιο *Regum Novarum* (1891), η οποία με τη σειρά της στηρίζεται στη δυτικοευρωπαϊκή παράδοση του Φυσικού Δικαίου. Στον αντίποδα του Φυσικού Δικαίου βρίσκεται το σώμα της παράδοσης της νομικής και φιλοσοφικής σκέψης, το οποίο καλείται Θετικό Δίκαιο και του οποίου η εστίαση διαφοροποιείται σημαντικά από εκείνη του Φυσικού Δικαίου, είναι το «κράτος» παρά το «άτομο» στο επίκεντρό του ενδιαφέροντός του. Στην Ελλάδα επικρατεί η παράδοση του

Θετικού Δικαίου η οποία και εξηγεί εν μέρει το γεγονός ότι η αρχή της επικουρικότητας δημιουργεί προβλήματα κατανόησης στη νομική κοινότητα της χώρας μας, καθώς ούτε το Φυσικό Δίκαιο ούτε η προτεσταντική ηθική αλλά ούτε και η ολλανδική έννοια της «υπεύθυνης κοινωνίας» χαρακτηρίζουν την ελληνική πολιτική κουλτούρα.¹³ Πέρα όμως από τα προβλήματα αυτά, η εν λόγω αρχή απειλεί να ανοίξει τους ασκούς του Αιόλου λόγω των δυνητικών της επιπτώσεων στις εσωτερικές πολιτειακές ισορροπίες καθώς στην ουσία της αποτελεί κάλεσμα προς την κατεύθυνση της αποκέντρωσης του πολιτικού συστήματος και την απονομή ουσιαστικών αρμοδιοτήτων στις περιφέρειες και την τοπική αυτοδιοίκηση.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ: W. Wallace (επιμ.), *The Dynamics of European Integration*, RIIA, Pinter, 1990, 308 σελ.

Το δεύτερο βιβλίο στο οποίο θα ήθελα να αναφερθώ είναι αυτό το οποίο επιμελήθηκε ο W. Wallace (1990). Σε αντίθεση με την προηγούμενη έκδοση, το βιβλίο αυτό επιχειρεί μια συνολικότερη προσέγγιση στο φαινόμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης και σε επιλεγμένες από τις τομεακές του επιπτώσεις. Το βιβλίο αυτό χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος με τον τίτλο «Οικονομική και τεχνολογική δυναμική» περιέχει συνεισφορές από τους A. Bressant - K. Nikolaidis, M. Sharp, E. Thiel. Το δεύτερο μέρος με τίτλο «Κέντρο-περιφέρεια» περιέχει συνεισφορές από τους P.M. Wijkman, P. de Schoutheete, C.E. Stalvant, R. Davy και R. Aliboni. Το τρίτο μέρος αναφέρεται στην «κοινωνική δυναμική» του ΕΣΣ, στο οποίο συνεισφέρουν οι F. Romero και B. de Witte. Το τέταρτο και τελευταίο μέρος αναφέρεται σε «νομικά και θεσμικά θέματα» και σ' αυτό συνεισφέρουν οι H. Wallace, W. Wessels, R. Dehousse - J. Weiler, R. Rummel - P. Schmidt και R.O. Keohane-S. Hoffmann (επίλογος).

Στην εισαγωγή του ο W. Wallace εξηγεί ότι ο σκοπός ολόκληρου του τόμου είναι:

α) η χαρτογράφηση των ορατών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών προτύπων διάδρασης στα πλαίσια της Δυτικής Ευρώ-

13. Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση των M. Wilke - H. Wallace (1990), *Subsidiarity: Approaches to Power Sharing in the European Community*, RIIA, Discussion paper, 27.

πης. Η αντίληψη κατά την οποία η Ε.Κ. είναι στο (πολιτικό) «κέντρο» της «Ευρώπης» δεν αποτελεί a priori δεδομένο, αλλά υπόθεση εργασίας προς διερεύνηση:

β) η εξέταση των επιμέρους ισορροπιών μεταξύ των διαφόρων προτύπων διάδρασης και η διερεύνηση των επιμέρους σχέσεων ή ιεραρχιών·

γ) στη βάση των διαπιστώσεων από (α) και (β), η διακριβίωση του ρόλου της Κοινότητας ως του αποτελεσματικότερου θεσμικού πλαισίου για την προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης σε συσχέτιση με τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές των εθνικών πολιτικών συστημάτων·

δ) η επαναφορά στην ημερήσια διάταξη της ακαδημαϊκής κοινότητας της συζήτησης για τη θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης υπό το φως των νέων εξελίξεων στο ΕΣΣ, αλλά και της σχέσης μεταξύ «τυπικής» και «άτυπης» ολοκλήρωσης, επιβεβαιώνοντας έτσι το δυναμισμό και τη γενικευόμενη επιρροή της θεωρίας των «Διεθνών Καθεστώτων», καθώς και την πασιδήλη ανάγκη για την αναθεώρηση της σχετικής συζήτησης και την εμφάνιση λιγότερο ντετερμινιστικών θεωρητικών υποδειγμάτων. Η έννοια του «Δικτύου κρατών» χρησιμοποιείται ευρύτατα (ή υπονοείται) σε όλα τα κεφάλαια του βιβλίου.

Ο W. Wallace επανεισάγει στη σχετική συζήτηση τη διάκριση του Karl Deutsch (1966) περί «τυπικών» και «άτυπων» μορφών ολοκλήρωσης σχεδόν ως φυσική συνέπεια του γεγονότος ότι ολόκληρη η θεωρητική συζήτηση του τόμου είναι εμφανώς επηρεασμένη (και κατά δήλωση) από τις αναλύσεις του «ώριμου Deutsch» της εποχής, δηλαδή μετά το «European Community and the North Atlantic Area». ¹⁴ Ως ορισμός εργασίας του όρου «ολοκλήρωση» (integration) θεωρείται η «δημιουργία και η διατήρηση έντονων και διαφοροποιημένων προτύπων διάδρασης μεταξύ προηγουμένως αυτόνομων μονάδων». Στην πραγματικότητα όμως, ο ορισμός αυτός αποτελεί ένα συγκερασμό των ορισμών του Etzioni (1961) ¹⁵ και του Pentland (1974), ¹⁶ και φαίνεται περισσότερο ως ορισμός

14. K. Deutsch, *Political Community and the North Atlantic Area*, Princeton 1957.

15. A. Etzioni, *Political Unification. A Comparative Study of Leaders and Forces*, Stanford.

16. G. Pentland, *International Theory and European Integration*, Faber and Faber, 1974.

«σκοπιμότητας», αρκούντως γενικός ώστε να συμπεριλάβει το σύνολο των ορατών προτύπων διάδρασης στη λογική της συζήτησης των «Διεθνών Καθεστώτων». Ως «τυπική» ολοκλήρωση νοείται η «αλλαγή του θεσμικού πλαισίου των κανόνων και των κανονισμών, η οποία δίνει ώθηση στην εμφάνιση και επιρροή “άτυπων” ροών». Η «άτυπη» ολοκλήρωση αναφέρεται σε εκείνα τα πρότυπα διάδρασης τα οποία αναπτύσσονται χωρίς την ώθηση προηγούμενων πολιτικών αποφάσεων, ακολουθώντας τη δυναμική της αγοράς, της τεχνολογίας, της επικοινωνίας και των κοινωνικών αλλαγών. Πρόκειται δηλαδή για μια εξέλιξη *de rebus*, η οποία είναι δύσκολο να προβλεφθεί ή και να ελεγχθεί και η οποία, οφείλω να σημειώσω, «ρέπει» προς τη νεολεϊτουργική εξήγηση της εξέλιξης και αλλαγής των πολιτικών θεσμών. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα διάκριση που είναι δυνατόν να αποτελέσει διευθυντήρια αρχή σε προγράμματα έρευνας. Είναι δε παράλληλη εκείνης στην ελληνική βιβλιογραφία μεταξύ «εκ του δικαίου» και «εκ των πραγμάτων» αναβάθμισης της επιρροής των Ε.Κ. μετά την ΕΕΠ, όπως είχα την ευκαιρία να σημειώσω παλαιότερα. Εν πάση όμως περιπτώσει, η συζήτηση σε αυτό το επίπεδο δεν είναι καινούρια και έχει απασχολήσει σε διαφορές παραλλαγές της τη θεωρία, αρχής γενομένης από τις αρχές της δεκαετίας του '60.

Προέκταση της συζήτησης για τα «Διεθνή Καθεστώτα» αποτελεί η νέα θέση για τα «δίκτυα κρατών». Το νέο υπόδειγμα έλκει την καταγωγή του από την εξέλιξη της βιβλιογραφίας της Συγκριτικής Πολιτικής, την κοινότητα πολιτικής, η οποία και αποτελεί τη «φιλελεύθερη» απάντηση στη θέση του νεο-κορπορατισμού.

Οι Keohane-Hoffmann συνέθεσαν τις απόψεις των συγγραφέων στον επίλογο του βιβλίου, με έμφαση στις θεωρητικές επιπτώσεις των επί μέρους συζητήσεων. Το κεφάλαιο αυτό έχει τον τίτλο «Κοινοτική πολιτική και θεσμικές αλλαγές» και, περιέργως ίσως, αποτελεί και κριτική των διαφόρων συνεισφορών του τόμου. Οι συγγραφείς του κεφαλαίου αυτού ενδιαφέρονται κυρίως για τη «φύση» του πολιτικού συστήματος της Κοινότητας, καθώς και για τους όρους και τις αιτίες που οδήγησαν στις πρόσφατες «δραματικές» αλλαγές στην επιρροή των θεσμών της Κοινότητας.

Η έννοια της «υπερεθνικότητας», παρά τις όποιες αμφισβητήσεις και παρανοήσεις της, εξακολουθεί να περιγράφει ικανοποιητικά την πραγματικότητα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Υπάρχει ένα «δίκτυο» με κέντρο την Κοινότητα, το οποίο εμπεριέ-

χει και μη κοινοτικές δραστηριότητες αλλά και με επιπτώσεις προς τους τρίτους, αλλά αυτό είναι αναγνωρίσιμο ως πολιτικό σύστημα με την έννοια που δίνει ο D. Easton στον όρο. Η θέση αυτή, από την εποχή που έθεσε το ερώτημα ο Lindberg στα τέλη της δεκαετίας του '60, έχει γίνει αποδεκτή από τη σχετική ακαδημαϊκή κοινότητα.

Η Ευρώπη μετά την ΕΕΠ, προτείνουν οι συγγραφείς του επιλόγου, «είναι ισχυρή εάν συγκριθεί με έναν διεθνή οργανισμό αλλά ασθενής εάν συγκριθεί με ένα εθνικό κράτος». Χωρίς αμφιβολία η παραπάνω παρατήρηση είναι υπό αμφισβήτηση μετά τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη διεύρυνση της κοινοτικής αρμοδιότητας σε νέους και ευαίσθητους τομείς της εθνικής κυριαρχίας. Το πρόβλημα όμως της τυπολογικής κατάταξης της Κοινότητας παραμένει. Η Κοινότητα δεν είναι σαν τους άλλους διεθνείς οργανισμούς αλλά ούτε και σαν τα εθνικά κράτη. Πώς λοιπόν πρέπει να ορίσουμε την Κοινότητα; Η απάντηση των συγγραφέων στο «προλατορικό» αυτό ερώτημα της θεωρίας είναι σύνθετη και ταυτόχρονα ασαφής. Εάν χρησιμοποιηθούν τα «παραδοσιακά» υποδείγματα, η Κοινότητα μετά την ΕΕΠ είναι μια προωθημένης μορφής συνομοσπονδία. Τούτο προκύπτει από (α) το γεγονός ότι οι κεντρικοί θεσμοί της Κοινότητας τείνουν να είναι διακυβερνητικοί, (β) τείνουν να ενδιαφέρονται περισσότερο για την εγκατάσταση πλαισίου πολιτικής παρά για δίκτυα λεπτομερών κανονισμών, και (γ) οι κεντρικοί θεσμοί είναι διατεθειμένοι να δεχτούν αρκετές διαφοροποιήσεις σε πρότυπα μέσω της πολιτικής της αμοιβαίας αναγνώρισης για τη δημιουργία μιας ελεύθερης αγοράς ανταγωνιστικών εθνικών νορμών καθώς και για την ύπαρξη πλήθους εξαιρέσεων, καθυστερήσεων ή/και διαφοροποιήσεων. Τέλος, δεν παρατηρείται μεταφορά νομιμοφροσύνης από την κοινή γνώμη προς τους κεντρικούς θεσμούς κατά το νεολειτουργικό πρότυπο, αλλά και οι διακυβερνητικές διαπραγματεύσεις —χαρακτηριστικές της εξέλιξης της Κοινότητας— είναι συμβατές με το υπόδειγμα της συνομοσπονδίας. Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι η ΕΕΠ πέρα από την οικονομική της επίπτωση, δηλαδή το πέρασμα της Κοινότητας στη φάση της Κοινής Αγοράς, ουσιαστικά στο επίπεδο της λειτουργίας των θεσμών, επαναφέρει στην ημερήσια διάταξη την έννοια της υπερεθνικότητας. Αυτό γίνεται κυρίως με την επαναφορά (επαναεπιβεβαίωση) της αρχής της ειδικής πλειοψηφίας στις αποφάσεις του Συμβουλίου. Σε τελευταία δε ανάλυση ήταν η πρακτική της ο-

μοφωνίας ακόμα και στα ελάχιστα σημαντικά θέματα στα Συμβούλια των Υπουργών, η οποία αποτέλεσε τη σημαντικότερη τροχοπέδη στην εμφάνιση της νεολειτουργικής «λειτουργικής σύνδεσης» (spill-over). Είναι λοιπόν προτιμότερο, τονίζουν οι συγγραφείς, να θεωρήσουμε την Κοινότητα ως ένα δίκτυο κρατών ιδιαίτερος αναπτυγμένο, του οποίου πάντως η έδρα της κυριαρχίας είναι ασαφής, όπως άλλωστε συνέβαινε και σε αλλά διεθνή μορφώματα στο παρελθόν. Αν μη τι άλλο, τονίζουν οι συγγραφείς, η σημερινή ευρωπαϊκή πραγματικότητα αποτελεί απόδειξη ότι η ρεαλιστική-κρατικιστική άποψη για την παγκόσμια πολιτική είναι τουλάχιστον συζητήσιμη.

Επέμεινα στην παρουσίαση της εισαγωγής και του επιλόγου αυτού του τόμου, διότι είναι τα μόνα κεφάλαια τα οποία ενδιαφέρονται και διαπραγματεύονται τις κοινοτικές εξελίξεις από μια μακροσκοπική οπτική γωνία. Αυτή η διαπίστωση δεν έρχεται με κανέναν τρόπο να μειώσει την αξία των άλλων κεφαλαίων του τόμου. Πράγματι, όλα ανεξαιρέτως τα υπόλοιπα κεφάλαια αποτελούν σημαντικές συμβολές στο θέμα το οποίο πραγματεύονται (εξ όσων προφανώς είμαι σε θέση να γνωρίζω). Ίσως ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις συμβολές της M. Sharp, «Technology and the dynamics of integration», και των A. Bressand -K. Nikolaides, «Regional integration in a networked world economy». Εκτός όλων των άλλων, οι παραπάνω συμβολές προσφέρουν το υλικό βάσει του οποίου εξήχθησαν τα θεωρητικά συμπεράσματα της συλλογικής αυτής έρευνας στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως επί μακρόν. Η συμβολή της Sharp πραγματεύεται ένα θέμα το οποίο εκτός του ότι έχει από μακρού απασχολήσει τη θεωρία, εφόσον αποτέλεσε την ανεξάρτητη μεταβλητή του λειτουργισμού, έχει και εξαιρετικό ενδιαφέρον από μόνο του. Η πολυπλοκότητα των σχετικών θεμάτων καθιστά ιδιαίτερος απρόσιτη την προσέγγιση των ζητημάτων της τεχνολογικής εξέλιξης από τη μεριά των κοινωνικών επιστημών στο σύνολο τους. Αυτή και μόνο η αιτιολογία είναι αρκετή για να δείξει τη χρησιμότητα της προσέγγισης της συγγραφείας. Το ιδιαίτερος αυξημένο ειδικό βάρος της συμβολής της συγγραφείας γίνεται ακόμη περισσότερο αντιληπτό από το γεγονός ότι η αντιμετώπιση του διεθνούς ανταγωνισμού από τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία στους τομείς της υψηλής τεχνολογίας αποτέλεσε το πανηγυρικά διακηρυγμένο rationale της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης. Η συγγραφείας θεωρεί ότι η δεκαετία του '70 συνέπεσε με το τέλος της

μεταπολεμικής περιόδου ανάπτυξης και την έναρξη μιας μακράς περιόδου οικονομικής αστάθειας, λόγω κυρίως των γνωστών γεγονότων του τέλους της δεκαετίας του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70. Κατά τις αρχές της δεκαετίας του '80 έγινε φανερό ότι η μικροηλεκτρονική (αυτοματοποιημένα συστήματα, ρομποτική, τεχνολογίες πληροφορικής) θα αντικαθιστούσαν την έμφαση στην παραγωγή ηλεκτρο-μηχανικών αγαθών. Αυτή η δραματική αλλαγή στις τεχνολογικές δυνατότητες, εκτός της επίπτωσής της στην παραγωγική βάση με τη θέση σε αχρησία ολόκληρων κλάδων παραγωγής, έδωσε τη δυνατότητα στις ιαπωνικές εταιρείες να εισβάλουν στην αγορά και να «σπάσουν» την αμερικανική ηγεμονία σε σημαντικούς χώρους της παραγωγής. Η ιαπωνική «εισβολή» αύξησε δραματικά τον ανταγωνισμό καθώς και τις πιέσεις για προστασία της αμερικανικής βιομηχανίας, συμπεριλαμβανομένου του χώρου της πνευματικής ιδιοκτησίας (πατέντες) και της νέας τεχνολογίας στους οποίους έως τότε είχαν ανοικτή πρόσβαση οι ευρωπαϊκές εταιρείες και μέσω των οποίων οι ευρωπαϊκές βιομηχανίες ήταν σε θέση να κρατούν επαφή με τις τεχνολογικές εξελίξεις.

Οι Α. Bressand και Κ. Nikolaides συνέγραψαν το δεύτερο κεφάλαιο του εν λόγω τόμου με τίτλο «Regional integration in a networked world economy». Όπως προδίδει ο τίτλος, οι συγγραφείς αναφέρονται στο παράδοξο της αναγέννησης της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Ενοποίησης. Το επιχείρημα των συγγραφέων είναι ταυτοχρόνως απλό και σύνθετο. Οι συγγραφείς διακρίνουν ανάμεσα σε δύο εναλλακτικά πρότυπα διεθνικών διαδράσεων: Από τη μια μεριά το «κλασικό» πρότυπο, δηλαδή εκείνο του οποίου η έμφαση υπήρξε στην απελευθέρωση του εμπορίου και το οποίο εφαρμόστηκε στην πρώτη φάση της δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Υπενθυμίζω εδώ ότι η συμβατική προθεσμία προέβλεπε τη δημιουργία μιας τελωνειακής ένωσης μέχρι το 1968. Στην πράξη η ΕΟΚ (των έξι) δημιούργησε την τελωνειακή της ένωση το 1967, χρονολογία κατά την οποία οι δασμοί, οι ποσοστώσεις και τα μέτρα ισοδύναμου αποτελέσματος καταργήθηκαν στο ενδοευρωπαϊκό εμπόριο. Αυτό το κλασικό πρότυπο οι συγγραφείς το ονομάζουν *ERS* (*Export, Redistribute, Stabilise*). Τα στοιχεία τα οποία απαρτίζουν αυτό το κλασικό πρότυπο αν και αναφέρονται στην πρώτη φάση εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και στις επιμέρους κοινές πολιτικές ή/και δράσεις της. Στην ουσία, προτείνουν

οι συγγραφείς, είχε δημιουργηθεί ένα τρισδιάστατο ιεραρχικό σύστημα του οποίου η αποστολή υπήρξε η εκμετάλλευση και προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης μέσω της απελευθέρωσης του εμπορίου και της αύξησης των εξαγωγών. Οι τρεις διαστάσεις του συστήματος ήταν οι εξής: (α) μια ελεύθερη αγορά αγαθών, η οποία ήταν το κεντρικό χαρακτηριστικό του συστήματος, (β) πολιτικές αναδιανομής με την *Κοινή Αγροτική Πολιτική*, την *Περιφερειακή* και την *Κοινωνική πολιτική* ως τα βασικά κανάλια αναδιανομής, και (γ) ad hoc μηχανισμούς σταθεροποίησης όπως τα *Νομισματικά Εξισωτικά Ποσά (NEP)* και το *Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (ΕΝΣ)*. Τα σημεία (α) και (β) εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα, το σημείο όμως (γ) είναι συζητήσιμο. Εδώ οι συγγραφείς πρέπει να αναφέρονται σε «συστημική» αναδιανομή και μάλιστα ανεξαρτήτως της κατεύθυνσης της αναδιανομής, και ίσως γι' αυτόν το λόγο το μέγεθος της αναδιανομής να μη λαμβάνεται υπ' όψιν. Με τη λογική αυτή, το Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού πράγματι αποτελεί έναν μηχανισμό αναδιανομής, εάν αναλογιστεί κανείς ότι οφείλει την ύπαρξή του στην απαίτηση της Ιταλίας για τη χρηματοδότηση των αγροτικών της διαρθρώσεων, στα πλαίσια του ευρύτερου «πακέτου» στο οποίο οφείλει την ύπαρξή της η Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Εάν οι συγγραφείς δεν αναφέρονται σε «συστημική» αναδιανομή, τότε η επιλογή του όρου είναι κακή, ιδιαιτέρως εάν αναλογιστεί κανείς την κατεύθυνση των πόρων από το Γεωργικό Ταμείο Εγγυήσεων και το εξαιρετικά χαμηλό μέγεθος των δαπανών για την Κοινωνική και Περιφερειακή Πολιτική στα πλαίσια ενός μικρού προϋπολογισμού κατά την ERS περίοδο (και όχι μόνο).

Το βασικό επιχείρημα των συγγραφέων εστιάζεται στο ότι το ERS υπόδειγμα έχει από τα μέσα της δεκαετίας του '80 παραχωρήσει τη θέση του σε ένα νέο υπόδειγμα το DNA (Deliver, Network, Acquire). Το εναλλακτικό αυτό υπόδειγμα οφείλει την ύπαρξή του περισσότερο στη δυναμική των παγκόσμιων οικονομικών δεδομένων παρά στη δυναμική των περιφερειακών εξελίξεων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τη θεωρία των Δικτύων (Networks) και θεωρούν ότι «η οικονομική μεγέθυνση συνδέεται ολοένα και περισσότερο με ένα ιδιαίτερο είδος οργανωτικού πλαισίου μεταξύ των οικονομικών παικτών». Τα δίκτυα δεν είναι πηγή αλλαγής, αλλά το θεσμικό πλαίσιο για την εξασφάλιση των πλεονεκτημάτων της νέας τεχνολογίας ή/και του «ανοίγμα-

τος» των αγορών. Πράγματι, θα τολμούσα να παρατηρήσω ότι διαβάζοντας την εργασία των συγγραφέων συνειδητοποιήσα πολύ περισσότερο το νόημα της γνωστής ρήσης του Delors: «you cannot fall in love with a single market». Οι συγγραφείς, τέλος, διαπιστώνουν ότι τέσσερις βασικές τάσεις λειτουργούν στη σημερινή Ευρώπη: (α) Διασυννοριακά οικονομικά δίκτυα μεταξύ επιχειρήσεων με τη μορφή συμμαχιών, joint ventures, «όργανα» τυποποίησης, και από κοινού συμμετοχή σε επενδύσεις με τη χρηματοδότηση της Κοινότητας. Όπως μάλιστα εύστοχα παρατηρούν οι συγγραφείς, οι δραστηριότητες αυτές λαμβάνουν χώρα σε ένα πλαίσιο αποδοχής από την κοινή γνώμη το οποίο μόλις πριν μερικά χρόνια θα ήταν αδιανόητο και κατά πάσα πιθανότητα θα οδηγούσε σε σειρές πολιτικών κρίσεων μικρών ή μεγάλων. Ίσως αυτή η εκπληκτική μεταστροφή των διαθέσεων της κοινής γνώμης να οφείλεται και στο ευρωπαϊκό *annus mirabilis* του 1989.¹⁷ (β) Η αρχή της «αμοιβαίας αναγνώρισης», η οποία οφείλει την ύπαρξή της στην περίφημη πια απόφαση του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην υπόθεση *Cassis de Dijon*, έδωσε το έναυσμα σε μια διαδικασία μάθησης, κατά το πλουραλιστικό μάλιστα πρότυπο, των διαφορετικών κανονιστικών νορμών από τις γραφειοκρατίες και την κοινή γνώμη των κρατών-μελών της Κοινότητας. Αυτή η επικοινωνιακή εντατικοποίηση αποτελεί προϋπόθεση ολοκλήρωσης, όπως θα παρατηρούσε και ο Karl Deutsch. (γ) Η ίδια η λογική των οικονομικών δικτύων θα μπορούσε να λειτουργήσει με τα ίδια μάλιστα αποτελέσματα και σε άλλους χώρους όπως στην εκπαίδευση. Τα προγράμματα Erasmus και Commett αποτελούν παραδείγματα τέτοιων δικτύων με έντονα αποτελέσματα αλληλοκατανόησης ειδικά για τους έλληνες φοιτητές, οι οποίοι σπουδάζουν στο πλέον υποβαθμισμένο σύστημα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της Κοινότητας. (δ) Τέλος, τα δίκτυα τα οποία βρίσκονται σε εξέλιξη στην Ευρώπη έχουν το χαρακτηριστικό ότι είναι χαλαροί «οργανισμοί», οι οποίοι όμως έχουν τη δυνατότητα να μετεξελιχθούν σε αναγνωριζόμενες θεσμικές μορφές συνεργασίας ανάμεσα στα εθνικά κέντρα. Σε τελευταία ανάλυση, όπως τονίζουν οι συγγραφείς, δεν υπάρχει κανείς απολύτως λόγος η οικοδόμηση της νέας Ευρώπης να μοιάζει με εκείνη την οποία βιώνουμε καθημερινά και την οποία μας κλη-

17. Βλ. για το ζήτημα αυτό Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, Chatto Counterblasts special.

ρονόμησε η Γαλλική Επανάσταση. Ως συμπέρασμα, η τελική μορφή της νέας Ευρώπης είναι ακόμη ασαφής. Αυτή είναι ίσως και η προσφορά των νέων αναλυτικών εργαλείων όπως αυτού της θεωρίας των Δικτύων, η αποφυγή δηλαδή του άκρατου, άμεσου ή έμμεσου ντετερμινισμού των παραδοσιακών θεωριών της ενοποίησης.

Η νέα Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εντατικοποιεί τις πιέσεις προς το εθνικό κράτος που εμφανίζεται με μια δυναμικά πιο χαλαρή μορφή, καθώς γίνεται αντικείμενο μιας σειράς αντιφατικών πιέσεων από «πάνω» (Ε.Κ.) και από «κάτω» (αποκέντρωση). Εάν εξετάσει κανείς τη σχέση των «παραδοσιακών» θεωριών της ενοποίησης με τη νέα Συνθήκη, θα κατέλγε χωρίς αμφιβολία ότι διάφορα θεωρητικά υποδείγματα εξηγούν εν μέρει τη διαδικασία γέννησης της νέας Συνθήκης ή/και το είδος της διευθέτησης που εμπεριέχει ανά χώρο πολιτικής, χωρίς όμως να είναι σε θέση κάποιο από τα υποδείγματα αυτά να εξηγήσει συνολικά τη διαδικασία εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Πιθανόν η θεωρία των Δικτύων να περιγράφει καλύτερα την τωρινή εικόνα του Ευρωπαϊκού Συστήματος Συνεργασίας, παρά το γεγονός ότι βρίσκεται ακόμη σε εμβρυακό στάδιο και απαιτεί σημαντική ακόμη επεξεργασία και αποσαφηνίσεις καθώς είναι φανερό ότι η δογματική της υπόσταση είναι ακόμη συγκεχυμένη.